



Др Милош М.  
РАДОВАНОВИЋ

## ТИПОЛОГИЈА СЕОСКИХ НАСЕЉА И ВАРОШИЦА НА ЧАЧАНСКОМ ПОДРУЧЈУ

УДК:

*АПСТРАКТ: Насеља овог подручја прешла су дуг пут у свом развоју и преображају од средњег века и турског периода до савременог доба. Ове промене су нарочито биле велике у времену од ослобођења од Турака, па до Другог светског рата.*

*Већина насеља овог подручја која је припадала разбијеном типу, развојем и погушћавањем до Другог светског рата преобразила се у полузбијени шумадијски тип.*

*Поред промене типа дошло је и до промене унутрашње структуре и организације насеља. У најстаријем периоду насеља су била састављена од кућишта неправилно распоређених по сеоском атару. Временом, са развојем насеља, кућишта постају гушћа, смештена ближе путева и добијају правилан облик. Поједини делови насеља, нарочито уз важније путеве, постају ушоренији, са кућиштима у правилном низу (као Мрчајевци, Прељина, Заблаће и Љубић).*

*У функционалном погледу насеља се могу разврстати у примарна сеоска насеља, сеоска насеља са развијеним центром, насеља са бањским садржајима и приградска насеља и варошице.*

**КЉУЧНЕ РЕЧИ:** *сеоска насеља, разбијена насеља, полузбијена насеља, збијена насеља, равничарска насеља, брдско-планинска насеља, приградска насеља и кућишта.*

### Типови и врсте насеља

#### Увод

За време Турака, услед буна, ратова и сеоба, многа насеља овог краја су запустела или остала са малим бројем становника. То се нарочито односило на равничарска насеља или она поред важнијих путева. Према аустријским извештајима из 1718. године<sup>1</sup>, у Рудничком дистрикту, коме је припадао и део подручја са леве стране Западне Мораве, било је 50 пустих и свега 38 насељених места.

1 Драгољуб Павловић; Чачак од 1405. до 1805. године, Зборник радова Народног музеја XII, Чачак, 1982, 162.

Нови досељеници у ове крајеве су почели долазити у другој половини и пред крај 18. века, а нарочито за време устанака и после ослобођења Србије. Они су, у прво време, насељавали слободне просторе напуштених села (селишта), а у каснијем периоду, када је слободне земље било мање, обично периферије насеља или крчевине поред села.<sup>2</sup> Насељавање по крчевинама шума ван постојећих села ухватило је великог маха, јер је одговарало досељеницима због сточарске привреде и још увек непотпуне сигурности. Да би то спречио, кнез Милош је врло рано својим наредбама покушао да обустави „**бесконечно ширење села**“. Још 30. априла 1820. године он издаје општу заповест „**да се сваки у село из шуме дигне**“.<sup>3</sup>

Указ кнеза Милоша о ушоравању села није у овом подручју имао већег утицаја, а народ га је одуговлачењем избегао. Због отпора народа, кнез Милош је 29. априла 1837. године морао обуставити свој указ о ушоравању села „**оставивши свако село на свом дојакашњем месту**“.<sup>4</sup> После овога издаване су само појединачне забране против растурања села, али озбиљнијег покушаја да се ово питање у целини реши више није било.<sup>5</sup>

Насеља овог подручја су, по ослобођењу од Турака, била релативно мала (у просеку нешто преко тридесетак домова). Из чибучког тефтера за љубићка и трнавска села из 1824. године<sup>6</sup> видимо да су мања села имала од 10 до 15, средња од 25 до 30, а већа од 30 до 50 домова.

Од ослобођења од Турака, па до Другог светског рата, насеља овог краја су претрпела велике промене. Већина њих се не само развила и порасла, већ је, у највећем броју случајева, променила и свој тип и организацију. На развој насеља и њихов преображај утицали су бројни фактори (највише економски и политички, али и комуникација и становништво).

### Приступ и методологија

Истраживање и анализа насеља на чачанском подручју извршена је уз помоћ антропогеографске и урбанистичке методе. Коришћена су антропогеографска истраживања Радомира Илића и Љубомира Павловића, истраживања становништва Радована М. Маринковића и монографије о селима. Поред тога,

- 2 | Шебеци и Вукосављевићи су се населили у крчевини шуме у Осојима у Љубићу, а Мићовићи уз реку Чемерницу у Коњевићима.
- 3 | Тихомир Ђорђевић, *Културне прилике од 1815–1839. године, Из Србије кнеза Милоша*, 252.
- 4 | Тихомир Ђорђевић, *н. д.*, 257.
- 5 | *Исто*, 259.
- 6 | Радош Мадаревић, *Трнавска и љубићка села у тевтерима чибучким 1824. год.*; у: Изворник бр. 6, Чачак, 1989, 5–40.

коришћене су и геодетске подлоге, карте, катастарски премери и скице насеља из предратног периода, као и лична теренска истраживања. Овом анализом обухваћен је период обнове насеља по ослобођењу од Турака, па све до Другог светског рата.

По антропогеографској подели на подручју Србије постоје два основна типа насеља: старовлашки и тимочки. Старовлашки тип има две еволуционе врсте: ибарску и шумадијску, а тимочки тип и јесеничку врсту. По Цвијићу, постоји још и мачванска врста, али је она посебан тип настао под утицајем власти, тако да се она потпуно издваја од претходна два типа.<sup>7</sup> Старовлашки тип, са својим врстама и подтипovima, представља разбијени тип насеља, а остали, тимочки и мачвански, спадају у збијена насеља.<sup>8</sup>

Уместо искључивог позивања на антропогеографску методу која се базира на описној оцени насеља и његовој класификацији, коришћена је и урбанистичка метода која уводи мерљиве показатеље као што су густина насељености, грађевински рејон, облик и положај насеља, саобраћајна мрежа и садржај насеља. Укључивање овог метода омогућава прецизније и свеобухватније анализе и оцене не само основног типа коме насеље припада, већ и његову генезу развоја, прелазне појаве и облике који се јављају између типова и врста насеља и оцену њихових карактеристика.<sup>9</sup>

Према типовима насеља можемо извршити рејонизацију простора Србије на два подручја (али само приближно): источно и западно. Источно подручје обухвата простор источно од београдског меридијана и распростире се на Поморавље и источну и јужну Србију. На овом простору распоређени су типови збијених насеља, односно збијена разређена моравска насеља и потпуно збијена тимочка и јужноморавска насеља.

У западној Србији насеља су распрострањена по урбанистичким критеријумима: потпуно разбијена, разбијена, полузбијена (шумадијска) и ушорена мачванска села. Простор западне Србије са антропогеографског становишта можемо поделити на три рејона: Шумадију, са полузбијеним шумадијским насељем, рејон Старовлашке висије са разбијеним старовлашким и ибарским насељем и Мачву.<sup>10</sup> Ова подела се може прихватити само као приближна, док се као опште правило које важи и за овај простор, може узети да су на вишим брдовитим и планинским теренима распрострањена разбијена, а на нижим теренима и равницама полузбијена насеља.

7 | Б. Којић и Симоновић; *Сеоска насеља Србије*; Београд, 1975, 8–9.

8 | *Исто*, 9.

9 | *Исто*, 14.

10 | Б. Којић и Симоновић, *н. д.*, 24.

## Типологија насеља

Насеља по урбанистичким критеријумима, односно по структури, можемо поделити на четири типа: потпуно разбијена, разбијена, полузбијена и збијена насеља.

### *Потпуно разбијена насеља*

Насеља овог типа имају најразређенију структуру, односно у оквиру њих се поклапају грађевински рејон и сеоски атар. Густина насељености код ових насеља је најмања и износи око 1–3 ст/ха. Овај тип насеља је карактеристичан за прву фазу насељавања и за брдовите терене, када се досељеници слободно распоређују по својој жељи на напуштеној земљи или искрченој шуми.<sup>11</sup> Свако је хтео да заузме што више земље око свог новог кућишта, а све због претежно сточарске економије. Вук Караџић за ова насеља каже: „По брдовитим мјестима тако су куће раздалеко да је село од 40 кућа веће од Беча, на пример у једном потоку стоје неколике куће, па онда (гђешто по сахата или читав сахат далеко) у другоме потоку неколике.“<sup>12</sup> Овај тип представља најстарији облик настањивања и овом урбанистичком типу одговара антропогеографски старовлашки тип насеља.

На чачанском подручју највећи део насеља је прошао ову развојну фазу на свом почетку, али и у доба обнове по ослобођењу од Турака. Мали број планинских насеља је задржао извесне елементе овог типа који се односе, пре свега, на густину насељености, положај и грађевински рејон који се скоро поклапа са атаром. Таква насеља су Врнчани, Јанчићи, Рошци, Брезовица, као и поједини делови Рајца и Вујетинаца. (сл. 15)

### *Разбијена насеља*

Овај тип представља следећу развојну фазу насеља и настаје размножавањем и деобом првих досељеничких породица из којих се, после 2–3 генерације, формирају групе сродничких кућа.<sup>13</sup>

Наиме, потпуно разбијено насеље временом мења своју структуру даљим досељавањем, прираштајем и дељењем породичне задруге на више кућишта. Подељена браћа деле пространу окућницу и граде куће у близини, па се тако ствара група сродничких кућа или фамилија. Ова група кућа некад може

11 | Исто, 12, 13.

12 | Б. Којић; *Сеоска архитектура и руризам*; Београд, 1958, 130.

13 | Којић и Симоновић; *Сеоска насеља Србије*, 13.

да формира и део села (шор)<sup>14</sup> који најчешће носи име фамилије (у Трепчи Урошевићи, Гојковићи, Бојовићи, у Прислоници Милошевићи и Илићи, у Прељини Топаловићи...). Овако формиране групе кућа са фамилијама растурене су у неправилном реду по сеоском атару, а између њих се налази пољопривредно земљиште. Овај тип насеља има много већу густину од претходног типа (обично 2–5 ст/ха).<sup>15</sup> Урбанистичка структура овог насеља другачија је од претходног типа и највише му одговара старовлашки антропогеографски тип насеља.

Знатан број насеља на овом подручју припада овом типу, нарочито насеља на брдским просторима – Милићевци, Пријевор, Горња Горевница, Трнава, Миоковци, Горња Трепча, Остра, Брђани, Качулице, Рајац и друга. (сл. 16) Највећи број насеља овог краја до Другог светског рата чинио је прелаз од овог типа ка шумадијском полузбијеном типу.<sup>16</sup> Наиме, ова насеља имају све елементе разбијених, али са знатно већом густином, нарочито око важнијих путева и у главном делу села. Професор Којић начелно разврстава насеља овог простора на следећи начин: у другој половини XIX века у старовлашки тип, а средином XX века у шумадијски тип. Ово се може само уопштено прихватити.<sup>17</sup> Детаљна анализа, нарочито уз помоћ урбанистичких критеријума, показује доста другачију слику са мноштвом прелазних облика. Већина насеља овог подручја данас припада полузбијеном шумадијском типу, нарочито она у равници, поред путева и ближе Чачку.

#### *Полузбијена насеља*

Насеља овог типа чине вишу фазу развоја и прелаз ка збијеном типу. Настала су даљим преображајем претходног типа, односно његовим погушћавањем и изградњом нових кућишта. На тај начин створена је гушћа и компактнија структура у оквиру главног грађевинског рејона. Тако су у последњих 150–200 година у Шумадији и западној Србији од некада разбијених настала полузбијена насеља.

Овом урбанистичком типу насеља одговара антропогеографски шумадијски тип. У урбанистичком погледу карактерише га већа густина која се креће од 5–25 ст/ха<sup>18</sup>, као и јасније оцртавање грађевинског рејона и његових делова.

14 | Б. Којић, *н. д.*, 130.

15 | Којић и Симоновић, *н. д.*, 14.

16 | Радомир Илић, *н. д.*, 14–15.

17 | Б. Којић, *н. д.*, 128.

18 | Којић и Симоновић, *н. д.*, 15.

На овом подручју трансформација насеља настала је на два начина:

– погушћавањем појединих важнијих делова грађевинског рејона претходних разбијених насеља – Балуга, Станчићи, Катрга, Вапа, Бечањ, Балуга (трнавска), Заблаће, Горичани и Кукићи (сл. 17);

– погушћавањем дела насеља уз главни сеоски или значајнији државни пут – Прељина, Бресница, Заблаће, Слатина и Коњевићи. (сл. 20)

У послератном периоду дошло је до даљег развоја и трансформације насеља на овом простору, тако да данас велики број њих, бар по урбанистичким критеријумима, припада овом типу.

### *Збијена насеља*

То је најразвијенији тип насеља. Њега карактеришу јасно дефинисан грађевински рејон са густом агломерацијом објеката и кућишта, као и густина насељености (15–30 ст/ha).<sup>19</sup>

На овом простору постоји само једно збијено насеље градског типа (Чачак), које је предмет посебног проучавања.

Поред Чачка, на деловима неких села уз пут, или уз град, дошло је до формирања дела насеља збијеног типа, иако основно насеље по свом типу припада разбијеном или полузбијеном типу насеља – део Мрчајеваца уз пут за Крагујевац око кога се формирала посебна варошица (сл. 22) и део Љубића уз пут за Горњи Милановац и мост на Западној Морави где је настала нека врста приградске варошице уз Чачак. (сл. 24)

## Подела насеља по положају и топографији

Насеља овог подручја, по положају у простору и топографским карактеристикама, можемо поделити на равничарска насеља, насеља једним делом у равници а другим на брегу, насеља на побрђу изнад долине и брдско-планинска насеља.

### *Равничарска насеља*

Ова група насеља лежи у моравској долини, најчешће уз реку Западну Мораву, на коти од 240 до 250 m. Равничарска насеља су збијенија и са мањим кућиштима због економичнијег коришћења обрадивог земљишта. Само насеље

је најчешће смештено у средњем или горњем делу атара уз пут, а простор према Западној Морави је остављен слободан за обраду. У ову групу насеља спадају Балуга (трнавска), Вапа, Заблаће, Кукићи и Горичани са десне и Балуга (љубићка), Станчићи и Катрга са леве стране реке.

#### *Насеља смештена доњим делом у равници а горњим на брегу*

Насеља овог типа нема много, јер је у већини сеоских атара доњи део села, односно поље, остављен за обраду. Са леве стране Западне Мораве таква насеља су Коњевићи, Доња Горевница, Мрчајевци и делом Трбушани, а са друге стране Мршинци и делом Слатина и Качулице.

#### *Насеља на побрђу изнад речне долине*

Највећи број насеља чачанског подручја по свом положају и топографији припада овом типу насеља. У највећем броја села, чији се атар простире од реке и равнице до врха брда или планине, насеље је обично смештено у средњем делу, на брдовитим косама и падинама, на коти од 200 до 500 m, а најчешће од 200 до 300 m<sup>20</sup> надморске висине. Таква насеља са леве стране Западне Мораве су Пријевор, Миоковци, Горња Горевница, Соколићи, Бечањ и Бресница, а са десне стране Паковраће, Риђаге, Парменац, Придворица, Јездина, Лозница, Трнава и Жежевица. Други део села има атар од речне долине до брега, а насеље је смештено у горњем делу атара, на брду – Видова, Љубић, Прељина, Атеница, Прислоница Мојсиње, Бељина, Кулиновци, Виљуша и Липница.

Најмањи број насеља има цео атар на побрђу средишног дела између равнице и планине, на коти од 300 до 500 m. У таква насеља спадају Доња Трепча, Остра, Бањица и Премећа.

#### *Брдско-планинска насеља*

Мали је број ових насеља и она се углавном налазе на ободном планинском подручју. То су, у северозападном делу Каблара, Рошци, Јанчићи и Врнчани, у југоисточном делу Јелице Рајац, Премећа и Брезовица, а у североисточном делу Вујетинци. У ова насеља делимично би се могли сврстати и Горња Трепча, Остра, Милићевци и Бањица.

20 | Радомир Илић, н. д., 9.

21 | Којић и Симоновић, н. д., 19.

## Подела насеља по функцијама

Скоро све до средине XIX века, сеоска насеља у Србији су била једнообразна по намени, односно њихова једина функција била је пољопривредна производња.<sup>21</sup> У селима скоро да није било занатлија, а ако их је где и било, онда је њихова делатност представљала допуну пољопривреди.

Прва промена у функцији насеља почиње оснивањем сеоских општина тридесетих година XIX века. Тако поједина насеља постају општински, односно административни центри за неколико суседних села, а упоредо са тим почињу се разликовати и по функцији од других села, јер добијају судницу, школу, механу и цркву, а касније и по коју занатску градњу и дућан. Даљим развојем у току друге половине XIX и почетком XX века долази до све веће диференцијације општинских и сеоских центара. Нарочито се развијају и издвајају општински центри поред путева за Краљево, Крагујевац и Горњи Милановац. Њихов развој поспешују саобраћај, трговина и општи развој и напредак земље. Тако се, у периоду између два светска рата, по функцији издвајају следећи типови насеља: примарна сеоска насеља, сеоска насеља са развијеним центром<sup>22</sup>, насеља са бањским садржајем, приградска насеља и варошице.

### *Примарна сеоска насеља*

Овом типу припада преко 90 одсто насеља на чачанском подручју и њих можемо поделити на два подтипа: примарна сеоска насеља и примарна сеоска насеља са формираним центром.

Првом подтипу припада највише села која карактеришу изразити рурални карактер и структура насеља. То су насеља која никада нису била сеоски центри или су то била у кратком периоду који није оставио значајнији утицај на њихов даљи развој. Ова насеља немају изражен сеоски центар, већ само понеки од садржаја, као што су школа или кафана – Балуга, Станчићи, Вујетинци, Бечањ, Соколићи, Ракова, Јанчићи, Видова, Риђаге, Бељина, Кулиновци, Придворица, Вапа, Липница, Премећа, Петница, Брезовица, Рајац и друга. (сл. 18)

Развијенији тип примарних насеља, поред преовлађујућег руралног карактера, има формиран и мали сеоски центар који се састоји од школе, кафане, некад и цркве, понеког дућана и занатске радње. То су обично стари сеоски општински центри или насеља која су се у мањој мери развила уз важнији пут и добила објекте јавног карактера, али и нове куће – Коњевићи, Брђани, Трбушани, Прислоница, Миоковци, Мојсиње, Доња Горевница, Катрга, Жежевица, Трнава и Горичани. (сл. 19)

22 | Ђорђе Симоновић, *Уређење сеоских територија и насеља*, Београд, 1980, 104.



### *Сеоска насеља са развијеним центром*

Ова насеља су се развила из старих сеоских општинских центара, али су њиховом развоју, поред административних, погодовали и економски и саобраћајни разлози. По правилу, сва ова насеља добијају развијене делове уз пут или између два села уз важнији пут. То је, у ствари, ушорени део насеља настао уз пут, а који се састоји од општине, школе, цркве, кафане, задруге, дућана, занатских радњи и нових кућишта. Развијена насеља добијају посебно развијени центар насеља и имају физиономију и неке елементе варошице, али немају званично тај статус, пијац и пазарни дан. Прељина на делу истоименог села уз пут Чачак – Горњи Милановац; Бресница уз пут Чачак – Крагујевац, Заблаће уз пут Чачак – Краљево, на граници села Заблаћа и Жежевице, и Слатина уз исти пут између села Слатине и Кукића. (сл. 20 и 21)

Најразвијеније од насеља овог типа је Прељина, где се до Другог светског рата налазило и седиште Љубићког среза. Физиономију варошице овом насељу дају и многи јавни и приватни објекти – среско начелство, школа, црква, жандармеријска станица, железничка станица, станови за службенике, кафане, занатске радње, дућани, млин и приватне куће. (сл. 20)

### *Варошице*

На чачанском подручју само једно насеље има званичним статус варошице – Мрчајевци. Она се почела развијати на атару истог села уз нови друм Чачак – Крагујевац, изграђен 1870. године. Владимир Тошић у својој књизи „Мрчајевци и околина“ наводи: **„На месту данашње варошице Мрчајевци у време трасирања реченог пута 1868. године – као и у време пуштања реченог пута у саобраћај 1870. године – нигде на том месту ни у дотичној близини није било насеља ни кућа осим једне једине куће Мандарине Калаице.“**<sup>23</sup> Дотада се центар села са судницом, старом црквом, крчмом и дућаном, налазио уз стару трасу друма више данашње цркве у Мрчајевцима. Стари центар се временом угасио, а нови је почео брзо да се развија захваљујући не само седишту општине, већ и својој саобраћајној улози. Наиме, његовом развоју много је допринео и колски транспорт робе између Чачка и Крагујевца, јер су се овде налазили рабацијска станица и одмориште. Нови део насеља, поред јавних објеката, добија све више занатских радњи, дућана и нових кућа. Почетком века варошица већ има облик ушореног друмског насеља са 33 занатске и угоститељске радње.<sup>24</sup> У периоду између два светска рата насеље наставља даљи развој и све више

23 | Владимир Тошић; *Мрчајевци и околина*, 69.

24 | Исто, 466–467.

добија физиономију мањег насеља варошког типа, а 1926. године, Указом краља Александра, званично постаје варошица.<sup>25</sup>

Мрчајевци постају развијена варошица и центар североисточног дела подручја. У њему је смештен знатан број јавних и привредних садржаја – општина, школа, црква, кредитна задруга, преко шездесет занатских, трговачких и угоститељских радњи и седиште еснафа. (сл. 23)

### *Приградска насеља*

Приградска насеља су настала уз Чачак, а поред главних путева који су ишли према Горњем Милановцу, Краљеви и Ужицу. Најзначајније и право приградско насеље је Љубић, настало на простору од моста на Западној Морави до железничке пруге, а уз пут Чачак – Горњи Милановац. Насеље је добило физиономију и неке привредне елементе варошице. На овом простору, захваљујући највише близини и утицају Чачка, никао је велики број занатских, трговачких и угоститељских радњи, али и индустријских објеката. Овде је између два светска рата, око 1930. године, било смештено 18 занатских и по десет трговачких и угоститељских радњи.<sup>26</sup> Од индустријских погона требало би поменути циглану Николе Мишовића и стругару и парни млин акционарског друштва „Морава“, касније браће Смиљанића. (сл. 24)

Због брзог развоја и напретка овог дела Љубића, Општина љубићка је овде око 1936. године преместила и своје седиште (које се налазило на граници до Коњевића) и изградила колску вагу.

Осим Љубића, временом су настала још два мања приградска насеља: једно уз пут Чачак – Краљево на делу Кулиноваца, од Окружне болнице до Атеничке реке, и друго на делу Јездине уз пут Чачак – Ужице. Ова два приградска насеља састојала су се од група ушорених кућа и понеке занатске и трговачке радње. На делу Кулиноваца и Атенице изграђени су још и млин и атеничка школа и зграда Кредитно-набавне задруге.

### *Насеља са бањским садржајима*

На чачанском подручју нема правих бањских насеља, већ су само поједини делови села почели да добијају бањске садржаје. То су, у ствари, више ембриони будућих бања настали око извора минералне воде у Врнчанима, Горњој Трепчи и Слатини.

25 | Службене новине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 202 од 11. децембра 1926. године, 3.

26 | Подаци из Међуопштинског историјског архива у Чачку.

Још у предратном периоду јужни део села Врнчана, у близини манастира Благовештење, почео се формирати као посебан део насеља са бањским садржајима. (сл. 25) Овај део насеља је добио назив Овчар Бања и у послератном периоду прерастао је у посебно насеље допуњено стамбеним, туристичким и угоститељским садржајима.

Друго насеље које је, у једном свом делу уз извор топле минералне воде, добило неке примитивне бањске садржаје, јесте Горња Трепча. Почетак коришћења лековите воде везан је за крај XIX века, када је овде настало и примитивно купатило.<sup>27</sup> Почетком XX века и у предратном периоду, бања је имала само локални значај, а велики развој доживела је тек после рата, нарочито седамдесетих година.

Треће насеље које у свом југозападном делу има извор минералне воде и примитивне бањске садржаје је Слатина. То је, у ствари, само зачетак будуће Слатинске бање, чије је локално коришћење почело тридесетих година овог века.

#### Начин организације насеља

Сеоска насеља овог подручја су прошла различите фазе развоја и организације. Сама насеља заузимају обично један део сеоског простора (атар), док у организацији и изгледу насеља, не само у зависности од периода развоја, већ и од његовог положаја и других фактора, постоје одређене разлике.

Код већине села на овом простору атар захвата различито земљиште по конфигурацији – од равнице па до планине. Најнижи део је поље или ада уз реку или речицу и овај део је раније код већине села био ненасељен и служио је за пољопривреду. Насеље обично заузима средњи део сеоског атара од равнице према брду. Куће се подижу по странама брда због економских разлога (равница остаје слободна за обраду). Зато је у равницама ретко било кућа и насеља.<sup>28</sup> Највиши део атара је брдо или планина где се налазе шума и испаше за стоку.

Код села која се налазе у долини Мораве, као што су Станчићи, Балуга, Вапа и друга, насеље је груписано у средњем или горњем делу атара, а код брдских и планинских села она је у доњем нижем делу атара (испод планине), као у Горњој Трепчи, Рајцу и Рошцима.

27 | Владимир Тошић, *Мрчајевици и околина*, 33.

28 | Радомир М. Илић, *О љубићким селима*, 8–9.

## Делови насеља

У најстаријем периоду, крајем XVIII и почетком XIX века, читаво ово подручје било је покривено густом шумом, а у селима је било само по неколико међусобно веома удаљених кућа. Крчењем и насељавањем простора, али и деобом задруга, образовани су први, јасно издвојени делови села, који су се називали крајеви. Они се помињу у целом XIX веку, али изгледа да су старијег датума, јер из турских пописа видимо да је већина села на овом простору била подељена на горње и доње или на горње, доње и средње село.<sup>29</sup> Подела на крајеве задржала се на овом простору све до почетка XX века. Радомир Илић, који је истраживао љубићка села, крајем прошлог века наводи такву поделу код већине села. Код Прељине **Кућице**, **Доњи крај**, **Бајинци** и **Плана** (сл. 20), код Горње Трепче **Средина села**, **Прекобањци** и **Горњи крај**, код Бреснице **Вољавча**, **Мала Бресница**, **Село** и **Доњи и Горњи Крај** и код Коњевића **Доњи крај** и **Греда**.<sup>30</sup> Крајеви, као делови села, представљају географске целине јасно издвојене природним границама: јаругом, потоком, шумом или путем. Удаљеност између крајева је обично 500–1500 m и ретко кад је то растојање веће. Крајеви обично носе географске називе – **Подвујан**, **Вољавча**, **Плана**, **Буковац**, **Греда**, **Ада**, **Поље**, или **Доњи крај**, **Горњи крај**, **Средњи крај**.

Куће су у крајевима груписане у мање групе од по неколико кућа, а некад их је и више. Размак између кућа је обично 30–100 m, а између група 100–150 m. Групе кућа у оквиру крајева зову се још и џемати, а настале су, најчешће, деобом задруге и припадају обично истој фамилији.

Већ у другој половини XIX века подела насеља на крајеве почела је да се губи, а да је замењује подела на џемате. Радомир Илић око 1900. године наводи да се подела на крајеве у неким селима изгубила, а да је уместо ње село подељено на џемате.<sup>31</sup>

Крајем XIX и почетком XX века задржане су и једна и друга подела, али је преовлађивала подела на џемате (родове). Тако у Доњој Трепчи имамо **Орловац**, **Пауновићи**, **Добросављевићи**, **Удовичићи** и **Бојовићи**, а у Остри **Стојановића крај** и **Белића крај**. Џемат је ужи појам од краја и нема географску одредницу везану за земљиште, већ означава мању групу кућа везану родбински – „**вамилију**“. Џемати најчешће носе називе главне фамилије (породице) у џемату – **Гојковићи** и **Урошевићи** у Трепчи, **Божовићи** и **Топаловићи** у Прељини, **Милошевићи** и **Павловићи** у Прислоници. Како је због досељавања, нарочито у каснијем периоду, у џемату било више фамилија, он је обично носио име највеће или најстарије породице.

29 | Ахмед Аличић, Турски катастарски пописи I–III

30 | Радомир М. Илић, *н. д.*, 37–70.

31 | Исто, 15.

На чачанском подручју, до Другог светског рата, нека села су задржала стару поделу на крајеве, већина на џемате, али је најчешћи случај комбинације једних и других. Ракова је задржала стару поделу на крајеве, Доња Трепча на џемате, а Прислоница и Остра и једну и другу.<sup>32</sup>

Код извесног броја брдовитих села уочљива је још једна подела новијег датума – на брда и косе. Код ове поделе обједињени су родбински и географски фактор, па косе и брда добијају имена по фамилијама које се ту налазе. Села са леве стране Западне Мораве обично су подељена на косе, као Доња Трепча (**Бојовића, Николића, Пауновића, Урошевића и Добросављевића коса**) или Милићевци (**Остојића, Обрадовића, Радловића, Глишовића, Радојичића, Пеулића и Филиповића коса**. (сл. 26) Села са десне стране Мораве су обично уместо на косе подељена на брда. Тако у Трнави имамо **Божовића** и **Шутића брдо**, у Премећи **Бошковића, Пејовића** и **Шароњско брдо**, а у Бањици **Рајића** и **Ђорђевића брдо**.

#### Основне урбанистичко–морфолошке

#### карактеристике насеља

Општа карактеристика већине сеоских насеља Србије, па и овог подручја, јесте њихова потпуно неправилна структура. У скоро свим селима саобраћајна мрежа је неправилна, састављена од кривудавих сеоских путева и сокака, без одређеног система и правца пружања. Блокови и кућишта су најчешће неједнаки и неправилних димензија и облика. Могло би се рећи да је општа карактеристика урбанистичке структуре насеља овог подручја неправилност, што је резултат спонтаног развоја насеља, при чему је становништву било препуштено да по својој вољи бира место и организује кућиште.

#### Облик насеља

Облик свих насеља на овом подручју је неправилан. Она имају најчешће неправилно округласти или аморфни, а ређе и издужени облик. Највећи број насеља се састоји из две-три, а некад и од више међусобно састављених или раздвојених целина, које могу бити округласте или аморфне, а поред путева и издужене. У насеља неправилно или издужено округластог облика спадају Трнава, Ракова, Соколићи, Жаочани, Премећа, Паковраће, Парменац, Станчићи, Балуга (љубићка), Мојсиње, Милићевци и друга. (сл. ) Типично округластих насеља је мало и ту се могу убројати Качулице, Горња Трепча, Балуга (трнавска) и Виљуша.

Аморфно-округластог, аморфно-издуженог и чисто аморфног облика су Врнчани, Горичани, Слатина, Придворица, Пријевор и друга насеља, док су Атеница, Доња Горевница, Мојсиње, Трбушани, Бечањ, Петница, Премећа, Међувршје, Риђаге, Рошци, Вапа, Кукићи и друга састављена од два-три дела. (сл. ) Издужени облик се јавља код делова села уз важније путеве (Мрчајевци, Прељина, Љубић, Заблаће, Коњевићи и друга).

### *Саобраћајна мрежа*

Мрежа путева у насељима овог краја је махом неправилна, осим мањих парцијалних изузетака. Иако неправилни, путеви имају основну логику у повезивању делова насеља и прилагођавају се терену. Код већине насеља јављају се и следеће улице (ћорсокаци). Код брдовитих насеља трасе обично иду косама и венцима, као у Милићевцима, Рошцима, Риђагама и Соколићима (сл. 26, 20), а код равничарских насеља оне се слободније формирају, тако да некад добијају и одређене правилности као у Станчићима, где се јавља нека врста зракасте мреже.

Путеви су обично издиференцирани на главне, споредне и ћорсокаке. У сваком насељу постоји главни пут који повезује насеље са важнијим државним друмовима, а некад и главне делове насеља. (сл. 26) Главни пут може бити и вишег ранга и повезивати више села, као саобраћајница Чачак – Трбушани – Вранићи – Горња Горевница, Мрчајевци – Бечањ – Вујетинци или Мршинци – Жаочани – Премећа – Петница – Брезовица. Споредни путеви обично везују поједине делове насеља са главним сеоским путем или центром села. Стамбени или унутрашњи путеви, у које спадају и слепи путеви (ћорсокаци), најнижег су ранга и служе за улазак у кућишта. Раскрснице сеоских путева су, углавном, неправилне, најчешће троугластог облика, а поред њих се понекад појављују и мање слободне површине у виду проширења, као у Коњевићима, Прељини, Слатини, Милићевцима и Љубићу.

Једино главни (државни) путеви из Чачка за Крагујевац, Краљево, Горњи Милановац и Ужице, који пролазе кроз сеоско подручје, имају правилне трасе.

### *Слободне површине*

У селима овог подручја нигде нема посебно образованих тргова. Слободни простори јављају се најчешће око цркава (порте), на раскрсницама путева, а понекад и око сеоских општина, судова, задруга, кафана и железничких станица. Слободне површине око цркава имамо у Коњевићима, Прељини, Бресници, Заблаћу, Миоковцима и другим местима. Мање слободне површине у виду проширења пута јављају се испред кафана у Коњевићима, Прељини и Брђанима и испред задруга у Бресници, Слатини и Коњевићима. Праве веће

јавне површине имамо једино у виду вашаришта (пијаца) у Мрчајевцима и Бресници. (сл. 27) По изградњи железничких пруга на овом простору образоване су слободне површине и око железничких станица у Брђанима, Прељини, Љубићу, Пријевору, Заблаћу и Слатини. (сл. 28)

### Кућишта и блокови

Сеоско насеље се састоји од кућишта размештених око путева и малог броја привредних и јавних објеката. У привредне објекте спадају воденице, млинови, кафане, занатске радње и дућани, а у јавне школе, општине, цркве и у новије време железничке станице и задруге. Размештај кућишта у насељима чачанског подручја је углавном неправилан и условљен имовинским и економским односима, конфигурацијом терена, навикама, начином живота житеља, али и другим утицајима.

Кућиште се обично састоји од кућног дворишта (авлије), економског дворишта и окућнице. (сл. 34) Кућно двориште је намењено за становање и ту су смештени куће и вајати, али и млекар, амбар, пивница, качара, сушара и други објекти. Економско двориште се састоји од стаје за стоку, свињца, тора, трема за кола и пољопривредни алат (обично коша за кукуруз), а некад и од других економских објеката. Уз ово двориште се налази и простор за сено (котар), а некад и посебно издвојени тор и обор.

У прошлом веку на овом простору, као и у већем делу Шумадије, у два дворишта је било смештено и по 20 објеката<sup>33</sup>, али се распадом задруга тај број знатно смањио. У окућници се по правилу налази воћњак, а каткад и обрађени део земље (баштица). У ужем смислу, а нарочито урбанистичком, под кућиштем се подразумева само простор под објектима, без воћњака и обрадивих површина.

Кућишта су током времена мењала не само свој садржај и организацију, већ и изглед. У најстаријем и старијем периоду оно је имало приближно четвртасти облик, јер је настајало у слободном, неспутаваном простору. Оваквих кућишта још има у забаченијим крајевима (поменимо кућишта Милована Милића у Доњој Трепчи, Драгише Павлашевића у Бечњу, Лазара Мутаповића у Прислоници, Војина Белића у Остри, Вићентија Поповића у Жежевици, Ивана Младеновића у Коњевићима и Шутића у Липници). (сл. 29) У каснијем периоду, услед деоба, кућиште добија издужен облик са ужом страном према путу. (сл. 30) Оваква кућишта су карактеристична за ушореније делове села уз пут. (сл. 31) Типични примери издужених кућишта насталих деобом су кућишта Мића, Михаила и Милоша Танасковића у Заблаћу, Момчила и Душана Јоцовића у Слатини, Ђорђа, Миленка, Војислава, Миломира и Миодрага Мајсторовића у Вапи, Љубомира и Миленка Спасојевића у Катрги, Живојина и Војимира Милојевића у Мојсињу и друга.

Код великог броја кућишта у селима разбијеног типа на овом подручју кућно двориште је повучено од пута и до њега се долази слепим сокаком. (сл. 29) По својој организацији кућиште може бити развијено по дубини и по ширини. Код кућишта развијених по дубини у кућно двориште се улази из економског дворишта. (сл. 34) Таквих кућишта било је пуно у предратном периоду, као што су кућишта Милутина Раденковића и Николе Вујадиновића из Коњевића, Петронија Вукосављевића из Љубића, Станимира Радмилца из Остре, Тихомира и Влада Трипковића из Балуге, Бојовића у Брезовици (сл. 34) и друга.

Постоји и други случај кућишта развијених по ширини. Она се обично налазе уз пут, а у кућно и економско двориште се улази посебно. Такви примери су кућишта Радомира Живанића и Драгољуба Раденковића из Коњевића, Аврама Стојановића из Мрчајеваца, Димитрија Александрића, Милорада Аџемовића из Доње Горевнице и друга. Постоји и комбинација ових типова као што је кућиште Тихомира Радовановића из Коњевића. У ушоренијим деловима села, уз важније путеве, као што су Прељина, Бресница, варошица Мрчајевци, Заблаће и приградско насеље Љубић, кућишта добијају другачији, више градски облик. (сл. 33) Она су обично мања и ужа, главни објекат је често уз улицу и по потреби, поред стамбеног дела, добија и локал. Економски и помоћни објекти су сведени на мању меру и налазе се позади дворишног дела. Такви примери су кућишта Милисава Ђусловића и Радивоја Чекеревца у Коњевићима, Миломира Домановића и Јеврема Петровића у Љубићу, Николе Кузмановића, Андрије Драгутиновића и Николе Луковића у Мрчајевцима. (сл. 35)

Положај кућишта у односу на пут може бити двојак. Први случај је да је кућиште повучено даље од пута и до њега се долази ћорсокаком, а други када је оно смештено поред пута. Први случај је чешћи код насеља која су задржала карактеристике разбијених насеља, нарочито на брдско-планинском терену, као што су Врнчани, Рошци, Вујетинци, Брезовица, Рајац, Петница, Јанчићи, Горња Горевница и друга. Она се јављају и у брдовитим (горњим) деловима атара других села, као и на просторима даље од главног или главног сеоског пута. Такве примере имамо у Остри, Горњој Трепчи, Кукићима, Милићевцима, Атеници, Трнави, Жежевици, Парменцу, Миоковцима и другим местима. (сл. 29)

Кућишта смештена поред пута јављају се чешће на деловима насеља поред главног сеоског пута (Бечањ) или поред важнијих државних путева (Мрчајевци, Прељина, Мојсиње, Заблаће и још нека места). Кућишта постављена уз пут налазе се и у доњим нижим деловима Атенице, Трнаве, Лознице, Миоковаца, Слатине и других места. (сл. 34)

Ушореније куће, које формирају блокове, јављају се најчешће у деловима насеља уз главне државне путеве, као у Мрчајевцима, Прељини, Заблаћу, Бресници, Љубићу, уз Чачак и делу Коњевића, Мојсиња, Слатине, Атенице и Кулиноваца. (сл. 33) Мањи и ређи блокови јављају се и уз главне сеоске путеве и у средишним деловима села (Бечањ, Горња Горевница, Трнава, Катрга и друга места). (сл. 35а)



## Закључак

Насеља овог подручја прешла су дуг пут у свом развоју и преображају, од средњег века и турског периода, па до савременог доба. Ове промене су биле нарочито брзе и велике у периоду од ослобођења од Турака, па све до Другог светског рата.

Већина насеља овог подручја некада су припадала разбијеном типу, али развојем и погушћавањем, нарочито у равничарским пределима и уз путеве, она мењају не само свој основни тип, већ и структуру и организацију. Таквим преображајем највећи број насеља који је раније припадао разбијеном типу, до Другог светског рата добија прелазни облик, од разбијеног ка полузбијеном шумадијском типу. Нарочито се насеља на благом побрђу са леве стране Западне Мораве, у равници и поред путева скоро приближавају шумадијском типу. За разлику од њих, насеља у југозападном, западном, северном и североисточном брдском делу према Драгачеву, Такову и Руднику, задржавају карактеристике развијеног типа. У погледу унутрашње структуре насеља, све до половине XIX века преовладала је подела на делове насеља формиране као географске целине, или крајеве. У другој половини XIX века почиње да се јавља подела на џемате који су носили имена фамилија, а од почетка XX века јавља се и подела на брда и косе.

Насеља су у најстаријем периоду била састављена од кућишта неправилно распоређених по сеоском атару. Развојем насеља кућишта постају гушћа, смештена ближе путевима и добијају правилнији облик. Поједини делови насеља, нарочито уз важније путеве, постају ушоренији и добијају кућишта формирана у правилном низу.

У функционалном погледу највећи број насеља на овом подручју припада типичним сеоским насељима, од којих нека имају и формиране мале сеоске центре, као Мојсиње, Катрга и Горичани. Мањи број насеља смештен уз важније путеве, као Прељина, Бресница и Заблаће, временом добија ушореније делове са јавним и привредним садржајима и прераста у развијена сеоска насеља, а нека, као Мрчајевци, и у варошицу. На делу око пута за Горњи Милановац и моста на Морави, развојем и ушоравањем, настало је приградско насеље Љубић. На чачанском подручју нема типичних бањских насеља, али на простору Врнчана, Горње Трепче и Слатине око извора минералне воде почеле су да се јављају и бањске функције и садржаји, које овим деловима насеља дају само неке елементе будућих бања.

У поређењу чачанских насеља са насељима суседних подручја, а пре свега Драгачева, таковског краја и Шумадије, може се закључити да постоје бројне сличности, али и разлике. Сличност је највећа код међусобно блиских насеља два подручја и то по конфигурацији терена, положају и типу, али и другим елементима. Са друге стране постоје и разлике које су произашле из различите конфигурације терена, положаја и другачијих услова настанка и развоја.

Драгачевска насеља имају доста сличности са једним бројем чачанских насеља, пре свега оних која се налазе на западном и јужном делу подручја и која су смештена на обронцима Овчара и Јелице. Али су бројне и разлике, нарочито са насељима смештеним у моравској долини, али и оним која се простиру благим падинама изнад Западне Мораве.

Таковска насеља се налазе са северне стране чачанског подручја, на брдско-планинском терену Маљена и Сувобора. Скоро сва насеља овог подручја припадају разбијеном типу и имају доста сличности са суседним чачанским насељима, као што су Јанчићи, Рошци, Миоковци, Горња Горевница и Милићевци.

Североисточни део овог подручја који припада Шумадији граничи се са насељима рудничког и књићког подручја. И овде је присутна блискост између суседних насеља: Прислонице, Горње Трепче и Остре са Грабовицом и Луњевицом у рудничком подручју и Вујетинаца и Бреснице са Борчом и Радмиловићима у књићком подручју. Међутим, и једна и друга насеља се разликују од оних у речној долини у источном делу овог подручја, као што су Катрга и Горичани, а која су најсличнија суседним краљевачким насељима Лађевцима, Самаили и Мрсаћу.

Насеља западног дела Србије, односно старовлашког, ужичког, па и ваљевског подручја, по свом основном типу припадају различитим варијантама разбијених насеља и имају доста сличности са брдским и планинским насељима чачанског подручја. И шумадијска полузбијена насеља имају извесних сличности са једним делом чачанских насеља, али пре свега са оним смештеним у источном делу подручја.

### Typology of Village and Small Town Settlements in Cacak Region

Settlements in Cacak region have undergone a long way in their development and transformation. The greatest number of settlements belonged to the completely developed type after liberation from the Turks. And then in the course of time until the Second World War it transformed into a transition type towards a half compact Sumadija type, while some parts and settlements turned into a half compact type.

The position and topographic characteristics show that the greatest number of Cacak settlements are located on the slopes above the river valley and much fewer on a hilly-mountainous region or in the river valley.

More than 80% settlements of this region belong to the primary type according to their functional characteristics. Only a few settlements by the main roads belong to a complex type with a formed centre like Preljina, Bresnica, Zablace and Slatina. Three settlements Ovcar banja spa and Slatina have some elements of spas, while a part of Ljubic and Jezdina near Cacak have become suburbs.

In the sense of organization in the oldest period, Cacak settlements were divided into geographic wholes- regions. This division in the second half of XIX century was substituted by parts of settlements divided by families – **dzemati (Turkish word)**. Both divisions existed until the Second World War, but the division by families prevailed, and division by hills and slopes by family names also appeared.

In the oldest period settlements consisted of home sites scattered all over the village area. In the course of time settlements have become more compact and settlements by the main roads have laid out straight streets.

Milos RADOVANOVIC, PhD

### **La typologie des agglomérations et des petite villes rurales sur le territoire de Cacak**

Les agglomérations sur le territoire de Cacak ont traversé un long parcours dans leur développement et dans leur transformation. Le plus grand nombre d'agglomérations a appartenu après leur libération des Turcs à un type tout à fait avancé et ensuite, au cours de son évolution jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale, s'est transformé en une forme de transition allant vers le type à moitié dense de la Sumadija et, pour certaines parties et agglomérations, en un type à moitié dense.

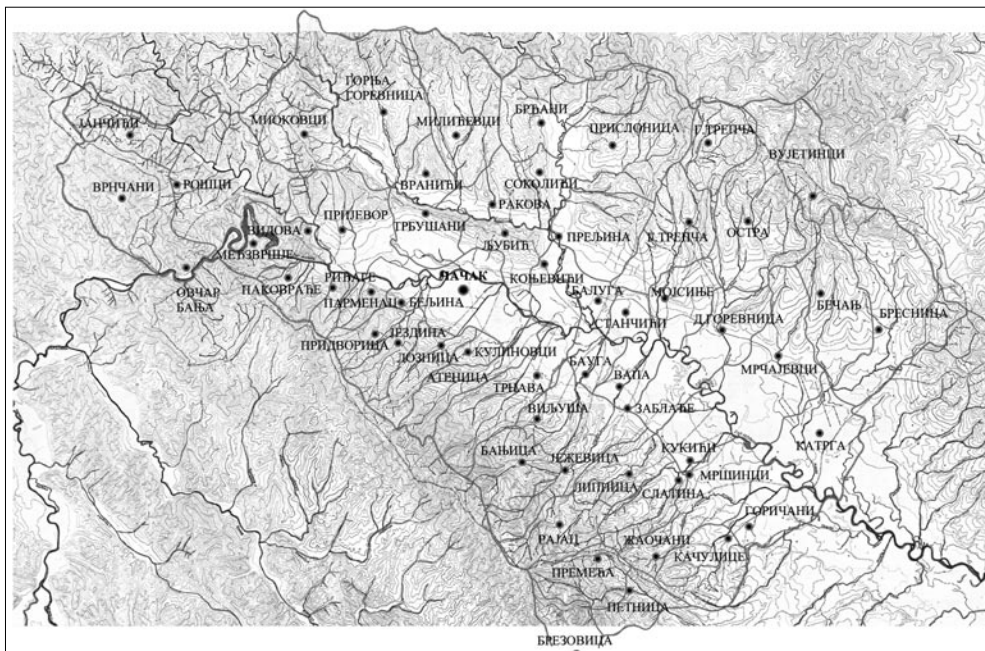
Selon son emplacement et ses caractéristiques topographiques, le plus grand nombre d'agglomérations de Cacak est situé sur un espace montagnard au-dessus de la vallée fluviale, et un nombre considérablement faible se trouve sur un terrain montagnard ou dans une plaine fluviale.

D'après les caractéristiques fonctionnelles, plus de 80% d'agglomérations de ce territoire appartiennent au type primaire. Seulement quelques agglomérations à côté des plus importantes routes appartiennent au type plus complexe avec un centre développé comme le sont Preljina, Bresnica, Zablace et Slatina. Trois agglomérations Ovcar Banja, Gornja Treпча et Slatina possèdent certains éléments de stations thermales et une partie de Ljubic et de Jezdina, à côté de Cacak et de la route, deviennent des agglomérations de la périphérie de la ville.

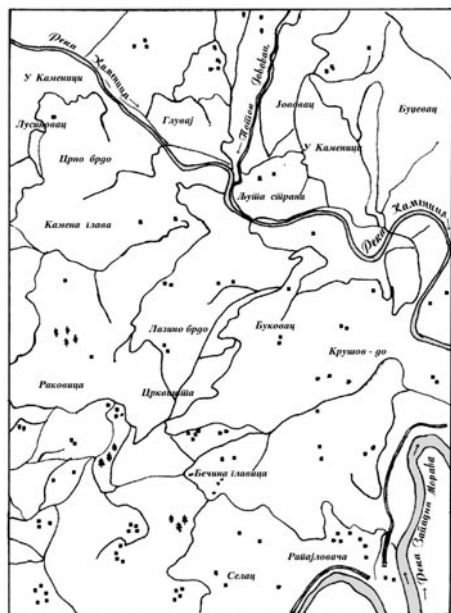
Au point de vue de l'organisation de la période la plus ancienne, les agglomérations de Cacak furent divisées en ensembles-régions géographiques. Cette répartition dans la seconde moitié du XIX<sup>ème</sup> siècle fut remplacée par des parties de l'agglomération divisées suivant les familles- djemat. Jusqu'à la Deuxième Guerre mondiale ces deux répartitions furent retenues, à part que la répartition en djemat prédomine et apparaît également la répartition en monts et versants avec le nom des familles.

Les agglomérations furent dans la période la plus ancienne composées de domiciles répartis irrégulièrement sur le finage rural. À la longue, avec le développement des agglomérations, on aboutit à leur densité et le long des routes de plus grande importance apparaissent aussi des parties d'agglomérations avec des rues mieux tracées.

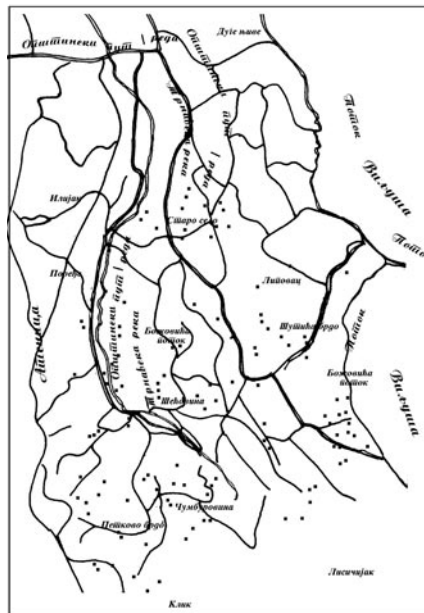
Milos RADOVANOVIC, Dr



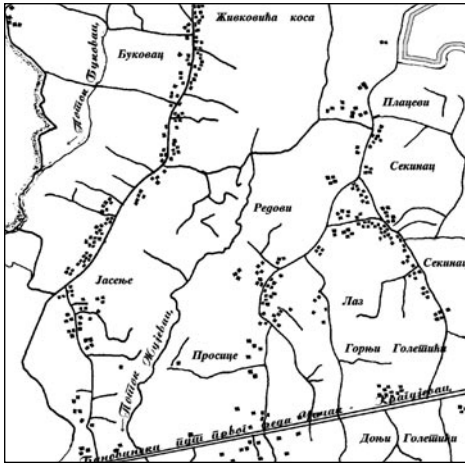
Сл. 1. карта насеља на чачанском подручју



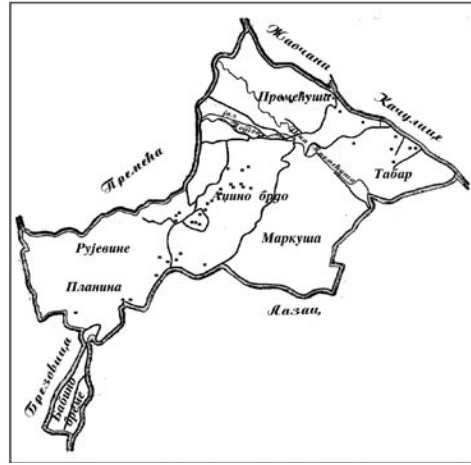
Сл. 2. Рошци - насеље по појединим елементима потпуно разбијеног типа



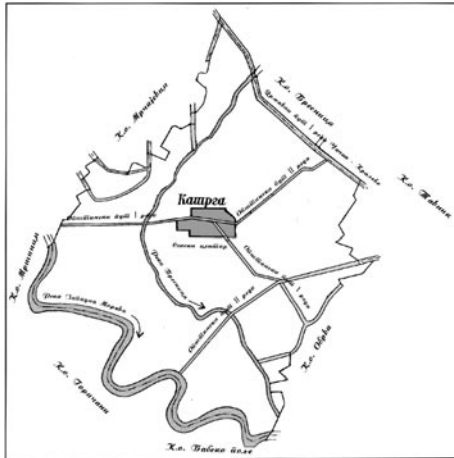
Сл. 3. Трнава - насеље разбијеног типа



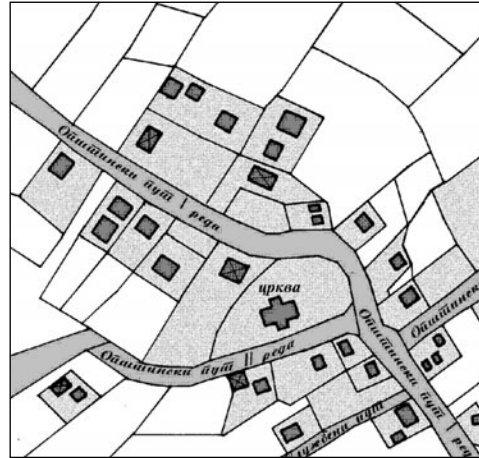
Сл. 4. Бечая - насеље полузбијеног типа



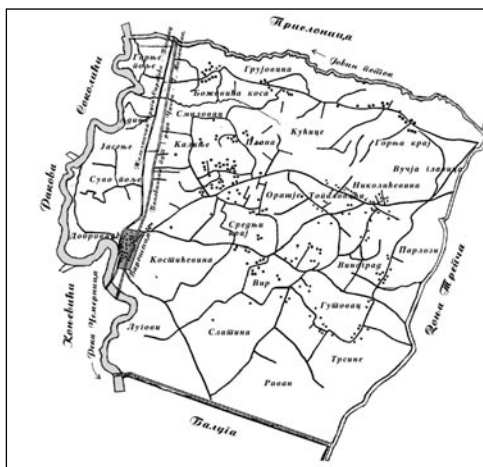
Сл. 5. скица примарног насеља Петница без развијеног центра



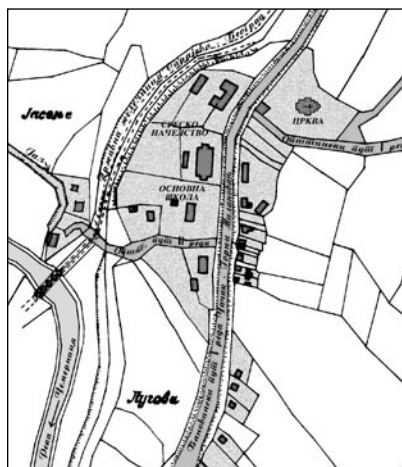
Сл. 6. скица примарног насеља Катрга са формираним сеоским центром



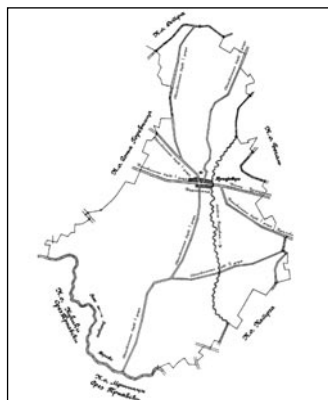
Сл. 7. план формираног сеоског центра у насељу Катрга



Сл. 8. скица насеља Прељина са развијеним сеоским центром



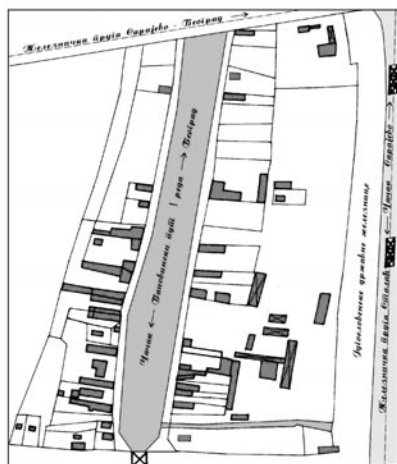
Сл. 9. план развијеног сеоског центра у Прељини



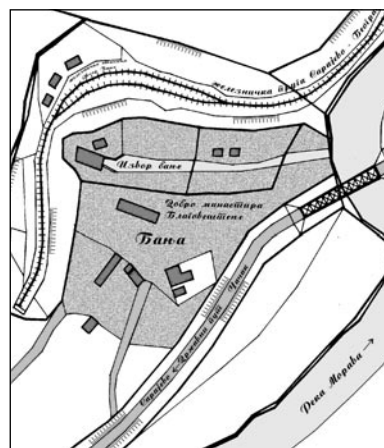
Сл. 10. скица насеља Мрчајевци са положајем варошице



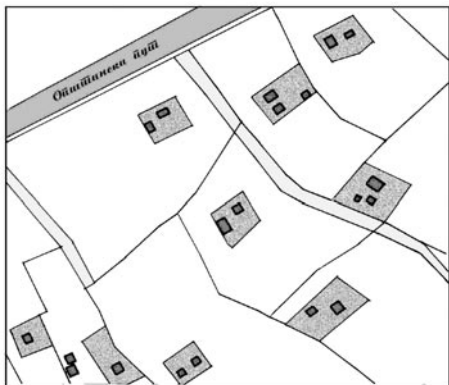
Сл. 11. план варошице Мрчајевци



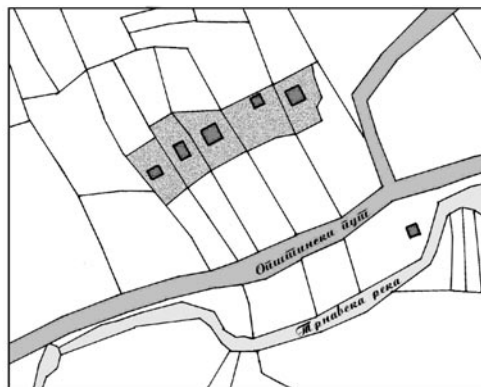
Сл. 12. план приградског насеља Љубин



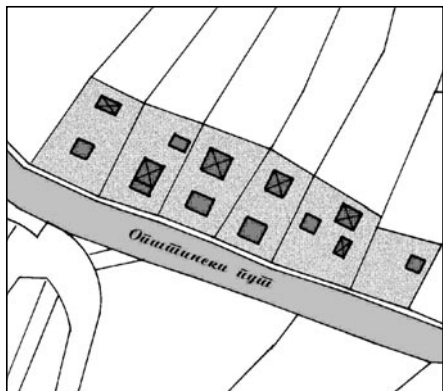
Сл. 13. план Овчар бaње са бањским садржајима око извора минералне воде



Сл. 14. кућишта формирана неправилно у слободном простору даље од пута (Липница)



Сл. 15. кућишта формирана у правилном реду даље од пута (Трнава)



Сл. 16. кућишта формира са једне стране пута у Вапи



Сл. 17. згуснута кућишта у приградском насељу Љубић